

між роўнымі, надумаўся паехаць у госці і г. д. Паводле функцый у мове словазлучэнні набліжаюцца да слоў — яны, як і словы, называюць прадметы, дзеянні, прыметы, але, у адрозненне ад паасобных слоў, больш канкрэтна, дакладна (*шырокая дарога* — больш канкрэтная назва прадмета, чым *дарога*; *ускочыў з разгону* — больш канкрэтная назва дзеяння, чым *ускочыў* і г. д.). З граматычнага боку — гэта састаўныя часткі сказа, у якіх паасобныя кампаненты аб'ядноўваюцца ў пэўнае сэнсавае адзінства згодна з уласцівымі мове законамі спалучальнасці слоў. Таму і не выпадковая цікавасць даследчыкаў да гэтай складанай сінтаксічнай з'явы: у правілах спалучэння слоў вельмі ярка праяўляюцца нацыянальная спецыфіка мовы, яе структурная гнуткасць і багацце сэнсавых адценняў. Каб авалодаць мовай і яе спецыфікай, трэба ведаць тыя правілы, па якіх спалучаюцца ў ёй словы. З-за гэтай прычыны вучэнне пра словазлучэнне перасягнула межы навукова-тэарэтычных прац — зараз яно ўведзена ў праграму агульнага школьнага курсу мовы.

Беларускія мовазнаўцы прысвяцілі вывучэнню словазлучэнняў нямала даследаванняў. Асабліва плёна працуе ў гэтай галіне А. І. Наркевіч. У другім томе акадэмічнай «Граматыкі беларускай мовы» (1966), дзе ўпершыню была зроблена спроба прааналізаваць сістэму словазлучэнняў, ён грунтоўна разгледзеў спалучэнні назоўнікаў і дзеясловаў з рознымі словамі — найбольш пашыраныя сінтаксічныя канструкцыі ў сучаснай беларускай мове. Гэта заняло ў томе звыш дзвюх трэціх дзюлі вялікага раздзела пра словазлучэнне. Нядаўна выйшла з друку новае яго даследаванне — «Сістэма словазлучэнняў у сучаснай беларускай мове (структурна-семантычнае апісанне)», якое ахоплівае ўсе ўласцівыя граматычнаму ладу беларускай мовы словазлучэнні (назоўнікавыя, прыметнікавыя, лічэбнікавыя, займеннікавыя, дзеясловавыя і прыслоўныя).

ЕУ ШАКУН

ГРУНТОЎНЫ АНАЛІЗ МОЎНЫХ СКАРБАЎ

А. І. Наркевіч. Сістэма словазлучэнняў у сучаснай беларускай мове (структурна-семантычнае апісанне). Выдавецтва БДУ імя Ул. І. Леніна, 1972.

У апошнія два дзесяцігоддзі ў беларускім мовазнаўстве ўзрасла цікавасць да такой сінтаксічнай з'явы, як словазлучэнне. Пад словазлучэннем звычайна разумеюць спалучэнне двух, часам і больш паўназначных слоў, што служаць (разам са службовымі словамі, якія да іх адносяцца) для выражэння адзінага, але расчлянёнага паняцця ці ўяўлення: *шырокая дарога, ускочыў з разгону, роўны*

У гэтым даследаванні А. І. Наркевіч вырашае першачарговую для беларускага мовазнаўства задачу — усебакова апісаць на матэрыяле мастацкай літаратуры, публіцыстыкі, навуковых, навукова-папулярных і перыядычных выданняў структуру наяўных у беларускай мове словазлучэнняў і раскрыць сэнсавыя (семантычныя) адценні, што выяўляюцца ў розных структурных тыпах словазлучэнняў — прыназоўнікавых і прыназоўнікавых (г. зн. такіх, у якіх да назоўнікаў, прыметнікаў, лічэбнікаў, займеннікаў, дзеясловаў і прыслоўяў залежныя словы далучаюцца без прыназоўнікаў або пры дапамозе прыназоўнікаў). Даследаванне будзе так, што спачатку ў ім разглядаюцца беспрыназоўнікавыя спалучэнні самастойных часцін мовы (пералічаных вышэй) з кожным ускосным склонам, у якім можа ўжывацца залежнае слова; потым такім жа чынам аналізуюцца прыназоўнікавыя канструкцыі. Увагу даследчыка прыцягваюць так званыя простыя (двухчленныя) словазлучэнні — яны складаюцца з двух паўназначных слоў (тыпу *рэдка і лес, паехаў у госці і г. д.*). Складаныя словазлучэнні, якія аб'ядноўваюць тры і больш паўназначных слоў (тут да галоўнага, ці, інакш, стрыжнёвага, слова могуць адносіцца не адно, а некалькі залежных слоў: *ісці сваім шляхам, прыхаў у ноч на суботу і да т. п.*), у кнізе з'яўляюцца ў меншай меры. Яны разглядаюцца пераважна ў асобным раздзеле «Асаблівасці развіцця сістэмы словазлучэнняў у сучаснай беларускай літаратурнай мове», дзе гаворыцца пра новыя для беларускай мовы тэндэнцыі, у прыватнасці пашырэнне словазлучэнняў аналітычнага характару, г. зн. шматчленных, якія ўтвараюцца ў выніку спалучэння слоў і зваротаў, што адлюстроўваюць новыя формы грамадска-палітычнага, гаспадарчага і культурнага жыцця, змены ў пазнанні чалавекам заканамернасцей аб'ектыўнага свету, прагрэс у розных галінах навукі і культуры: *камітэт народнага кантролю, член лектарскай групы, сакратар па ідэала-*

гічнай рабоце, заняткі ў сістэме палітасветы, формы палітычнай вучобы, адзінства партыі і народу, непарушны блок камуністаў і беспартыйных, плён калектыўнай працы, упэўненасць у сваіх сілах, працоўныя студэнцкія семестры, пяцігадовы план развіцця народнай гаспадаркі, перайсці на рэжым эканоміі, практная магутнасць электрастанцыі, сто тысяч без капітальнага рамонту, выстаўка твораў сучаснага прыкладнага мастацтва і інш.

У чым жа навукова і практычная вартасць даследавання А. І. Наркевіча? Найперш яно ўражае паўнацэнна ахопу моўнага матэрыялу і глыбінёю пранікнення даследчыка ў сутнасць тых семантычных адносін, што выяўляюцца ў розных тыпах словазлучэнняў. Даследчык ахапіў вялікі матэрыял стройнай сістэмай, і гэта дало магчымасць у строгай паслядоўнасці сцісла і разам з тым вычарпальна падаць уласцівыя беларускай мове структурныя тыпы словазлучэнняў ва ўсёй іх разнастайнасці і шматлікасці, вылучыць тое, што найбольш вызначае нацыянальную спецыфіку ў характары спалучэння слоў. Дэталёва раскрываецца семантыка паасобных структурных тыпаў словазлучэнняў.

Чытаючы кнігу А. І. Наркевіча, пераконваешся, наколькі багатая беларуская мова на рэсурсы для перадачы найтанчэйшых сэнсавых адценняў, якія вялікія патэнцыі закладзены ў ёй для пашырэння і ўдасканалення выяўленчых сродкаў.

Вось, напрыклад, канструкцыі, у якіх прыметнік спалучаецца з родным склонам залежнага назоўніка пры дапамозе прыназоўніка для. Гэта не самы разнастайны ў семантычных адносінах тып словазлучэнняў: у параўнанні з многімі іншымі словазлучэннямі, ён выражае нешырокі дыяпазон сінтаксічных значэнняў. Але нават такі семантычна абмежаваны тып словазлучэнняў характарызуецца некалькімі значэннямі. Па-першае, выражаюцца аб'ектна-абмежавальныя значэнні (*ледзь прыкметны для вока, дзіўны для яе*), прычым аб'ектныя значэнні пераважаюць звычайна ў спалучэннях з азначальнымі займеннікамі

сь, уся, усё, усе ці з агульнымі, адназначна-тыпізаванымі назоўнікамі гэта ясна для ўсіх, прыемна для душы, а абмежавальныя значэнні найбольш рэльефна выступаюць у словазлучэннях з кантэкстна падкрэсленай асаванасцю прыметы да таго ці іншага прадмета або асобы (*дарагі для нас*). Акрамя гэтага, перадаюцца значэнні адпаведнасці — неадпаведнасці прыметы асобе, іншай жывой істоты да нежывому прадмету (*утульны для нас*, *нечаканы для нас*), прызнавання ці мэты (*неабходны для аналізу*, *карысны для самаадукацыі*), часу жыцця (*жывы для нашай эпохі*).

Апісанню некаторых тыпаў словазлучэнняў у кнізе адводзіцца па невялікі старонак — у залежнасці ад таго, наколькі багатыя і разнастайныя з'яўляюцца такія словазлучэнні. Асава датычыцца гэта тых словазлучэнняў, у якіх дзеясловы спалучаюцца з імённымі склонамі назоўнікаў пры дапамозе прыназоўнікаў *ад, без, да, з, з-за, з-пад, на, паміж (між)*, у ш.

Разглядаючы паасобныя тыпы словазлучэнняў, даследчык адзначае магчымыя выпадкі сінанімічнай замены ў сінтаксічнай канструкцыі дружна. Так, пра закранутыя вышэй прыназоўнікавыя словазлучэнні прыметнікі з залежным назоўнікам гаворыцца, што яны могуць суадносіцца сёння з такімі словазлучэннямі, у адсутнічае прыназоўнік (*дарагі нам — дарагі нам*) або прыметнік няецца назоўнікам (*чужы для нас — чужы для іх*).

У кнізе адзначаюцца сінанімічныя канструкцыі тыпу *словы праўды — ідэяльныя словы; след ад калёс — калёс, калёсны след; парашкі ад нас — парашкі супраць кашлю; бітун пад малака — малочны бітон; таварыш па рабоце — таварыш у рабоце; жаданне дзейнічаць — жаданне насці; поўны чуткамі — поўны чужыя; ігражы — ігражы на ігражы; каштоўны ідэя — каштоўны ідэя; дарога к дому — кірунак да дому; гатовы к смерці — гатовы на смерць, гатовы памерці; кніжка пра вайну — кніжка аб ветэра-*

нах вайны; пытанне аб працаздольнасці — пытанне наконт працаздольнасці; думка аб заяве — думка наконт заявы; скасіў па дарожку — скасіў да дарожкі і інш.

Указвае аўтар і на тыя абмежаванні, якія не дазваляюць у радзе выпадкаў замены аднаго тыпу словазлучэнняў другім. Калі, напрыклад, словазлучэнне *след ад калёс* лёгка замяняецца словазлучэннямі *след калёс, калёсны след*, бо і тут і там захоўваюцца тыя ж сэнсавыя адносіны — азначальнасці, то нельга замяніць без парушэння сэнсавай суадпаведнасці словазлучэнне *казырок ад шапкі* словазлучэннем *казырок шапкі* ці словазлучэннем *маты ад машыны* словазлучэннем *матор машыны*: у такім разе азначальна-аддзяляльнае значэнне словазлучэнняў *казырок ад шапкі, матор ад машыны* пазначаецца, а то і наогул страчваецца. Тое ж самае назіраецца і ў словазлучэннях *шкарлупіны ад яек — яечныя шарлупіны*: у першым з іх выражаецца аддзяляльнае значэнне, у другім — якасна-адноснае (гл. стар. 161). Або яшчэ прыклад. Беспрыназоўнікавыя словазлучэнні, у якіх спалучэнне двух назоўнікаў (галоўнага і залежнага) характарызуецца якасна-азначальнымі адносінамі, сваім значэннем блізкія да словазлучэнняў назоўніка з прыметнікам; такія словазлучэнні часта могуць сінанімізавацца: *словы праўды — праўдзівыя словы; колер бронзы — бронзавы колер*. Аднак сінанімічная замена словазлучэнняў становіцца немагчымай, калі пры залежным слове ёсць паясняльныя члены; параўн.: *спецыяліст сярэдняй кваліфікацыі — кваліфікаваны спецыяліст; плугі найвышэйшай сістэмы — новыя плугі*. Замена прыводзіць да больш агульнай, недыферэнцыяванай перадачы прымет прадмета, не выражаецца і ступень якасці, уласцівая асобе або прадмету (гл. стар. 52).

Аўтар не толькі канстатуе магчымыя замены ці немагчымасць сінанімічных замен і ўжывання паралельных канструкцый. Спьяняецца ён і на спецыфіцы паасобных сінанімічных словазлучэнняў. У прыватнасці, як устарэлыя кваліфікуюцца ім словазлучэнні да-

тычныя нас (пытанні), повен (а не поўны) расчаравання, як размоўна-гутарковыя ці нават вузкамажсцовыя — словазлучэнні тыпу чакаць на адказ (на прысуд), забыцца на сон, выкінуць рубля (замест рубель), не падтрымаў размову (замест размовы), з'явіўся той начы, прачытала таго ж вечара, засталіся тае вясны, вазіў кожнае нядзелі, прыдумаў трэцяга дня, ад усяе сілы ірвануўся, вясёлы над меру, хоць такія словазлучэнні і сустракаюцца ў творах мастацкай літаратуры.

Грунтоўнае вывучэнне выпадкаў ужывання сінанімічных словазлучэнняў дало падставу аўтару пацвердзіць устаноўлены яшчэ раней даследчыкамі факт пашырэння ў беларускай мове прыназоўнікавых канструкцый; параўн.: *сямі год — у сем год, страшны ўсім — страшны для ўсіх, тры сажні шырокі — у тры сажні шырокі, два метры даўжынёй — два метры ў даўжыню, хварэць грыпам — хварэць на грип, заклік змагацца — заклік да змагання, каманда строіцца — каманда на пастрасненне, мастак выпільваць — мастак на выпільванні, спосаб пераадолець перашкоды — спосаб у пераадоленні перашкод, званчэй медзі — званчэйшы за медзь і г. д.*

Сярод шматлікіх сінанімічных канструкцый аўтар устанаўлівае больш пашыраныя, вызначае важнейшыя тэндэнцыі ў развіцці формаў падпарадкавальнай сувязі ўнутры некаторых тыпаў словазлучэнняў. Адзначаемыя, напрыклад, што ўжыванне прыназоўнікаў *па і к* з давальным склонам — аб'ектыўны факт мовы. Яе навуковыя, афіцыйна-дзелавыя стылі ўвабралі ў сябе з рускай мовы вялікую колькасць гатовых словазлучэнняў з прыназоўнікамі *па і к* тыпу *паступайце па ўказу, размеркаваць па затрачанаму часу, блізка к фінішу, асабліва для ўказання на галіну чаго-небудзь, на сферу дзейнасці, на адпаведнасць чаму-небудзь, прычыну* (гл. стар. 200).

Размова ідзе і пра такую з'яву, як пашырэнне словазлучэнняў, у якіх залежнае слова не можа самастойна, без паясняльных слоў, уступаць у сінтак-

січныя адносіны з іншымі словамі і патрабуе дадатковага структурнага элемента: *чалавек вялікага сэрца, вочы шэрага колеру, пабудуецца ў бліжэйшыя пяць-шэсць гадоў і г. д.* (нельга сказаць: *чалавек сэрца, вочы колеру, пабудуецца ў пяць-шэсць гадоў*).

Наогул у кнізе многа каштоўных назіранняў над супярэчлівымі і неўстаноўленымі з'явамі сучаснай моўнай практыкі. Гэтыя назіранні не могуць не зацікавіць і тых, хто карыстаецца беларускай мовай у сваім штодзённым жыцці, і тых, каму даручана займацца ўпарадкаваннем яе нормаў.

Як заўсёды, калі маеш справу з сур'ёзнай працай, хочацца ад аўтара патрабаваць яшчэ большага — у дадзеным выпадку асабліва з пункту гледжання нармалізацыі мовы, таму што ў аўтара, як відаць, пад рукамі быў надзвычай багаты фактычны матэрыял, узяты з самых разнастайных літаратурных крыніц. Можна дапусціць, што аўтар, імкнучыся ахапіць усе магчымыя тыпы словазлучэнняў, эканоміў «плошчу» даследавання. Усё ж яму варта было б паўней раскрыць тыя семантычныя і стылістычныя адценні, што адрозніваюць некаторыя сінанімічныя словазлучэнні. Гэта датычыцца, у прыватнасці, словазлучэнняў з прыназоўнікамі *для і дзеля, праз і цераз, аб і пра*, такіх сінанімічных канструкцый, як *таварыш па рабоце і таварыш у рабоце, дарога к дому і кірунак да дому, кабінет у дырэктара і кабінет дырэктара, дырэктарскі кабінет*, а таксама некаторых іншых, пра якія аўтар часам гаворыць у плане канстатацыі фактаў, хоць ужыванне іх у сучаснай беларускай мове так ці інакш дыферэнцыявана. Грунтоўна выказацца пра сэнсавыя і стылістычныя адценні такіх словазлучэнняў аўтару, напэўна, перашкаджала, акрамя іншага, нераспрацаванасць сінтаксічнай сінанімікі сучаснай беларускай мовы. Задача вывучыць і апісаць сінанімічныя сродкі беларускага сінтаксісу — найважнейшая ў дзель нашых мовазнаўцаў. Пакуль што ў гэтым напрамку робяцца толькі першыя крокі.

Можна папракнуць аўтара і за непераборлівасць у выкарыстанні некаторых прыкладаў. Сям-там у кнізе сустракаюцца няўдалыя словазлучэнні: *парты ідуць, пацешны бегучы, цікавыя расказваючы* (стар. 141), *спляценне са здагадак, бар'ер з хітрасцей* (стар. 158), *дбайны пра (аб) усіх* (стар. 228) і інш., і не апраўдвае аўтара тое, што гэтыя словазлучэнні трапілі яму ў прааналізаваных крыніцах.

Што да навукова-тэарэтычных падстаў даследавання, то аўтар кіруецца найбольш пашыранымі поглядамі на словазлучэнне як сінтаксічную з'яву, прытрымліваецца традыцыйнай характарыстыкі і групойкі паасобных тыпаў словазлучэнняў. Да катэгорыі словазлучэнняў ён, услед за большасцю айчынных даследчыкаў, адносіць тыпкі падпарадкавальныя спалучэнні з залежнымі сінтаксічнымі адзінамі і выключае з гэтай катэгорыі спалучэнні дзейніка і выказніка, а таксама спалучэнні аднародных членаў. Свае думкі наконт словазлучэнняў аўтар выклаў ва ўступным раздзеле «Словазлучэнне як сінтаксічная з'ява». Тут ён закрануў гісторыю вывучэння словазлучэнняў у айчыннай і зарубежным мовазнаўстве, расказаў тыя спрэчкі, што ўжо даўно ідуць вакол гэтай праблемы, і даў назгорнутае азначэнне словазлучэння ў гэтым пункце гледжання, які яму здаецца больш прымальным. Як вынікае, прыняты аўтарам пункт гледжання не мае права на існаванне, бо рэалізацыя гэтага на практыцы прывяла аўтара да пэўнага плёну: удалося ўсебакова і вычарпальна апісаць семантыку і структуру словазлучэнняў, уласцівых сучаснай беларускай мове. Апраўдаў і схему даследавання, хоць аўтару, відаць, трэба было падумаць пра тое, каб нейкім чынам звесці ў парадак усю структурную шматграннасць словазлучэнняў. Структурныя тыпы словазлучэнняў у кнізе пералічаныя дэталёва, але разам з апісаннем іх семантыкі. Кампактны звод разгляданых тыпаў словазлучэнняў, простых і складаных, даў бы чытачу, на думку, больш прыемна і зразумела, чым гэтая праспэктыва, яшчэ паўнейшае ўяўлен-

не пра структурную гнуткасць беларускай мовы.

Не зусім выразна гаворыцца ў кнізе пра адрозненне словазлучэнняў ад такіх сінтаксічных з'яў, як сінтагмы і даданыя члены. Аўтару не лішнім было б растлумачыць значэнне некаторых спецыяльных тэрмінаў, якія могуць разумецца неадназначна (*актуальнае члянэнне, працэсы парцэляцыі, дэтэрмінанты сказа, супалажэнне формай*).

Няма патрэбы падрабязна спыняцца ў гэтай рэцэнзіі на дыскусійных пытаннях навукі пра словазлучэнне. Важна падкрэсліць, што А. І. Наркевіч падрыхтаваў даследаванне, якое стаіць на ўзроўні патрабаванняў сучаснай лінгвістыкі. З'яўленне гэтага даследавання — сведчанне сталасці беларускага мовазнаўства, якому цяпер пад сілу вырашаць самыя складаныя праблемы.